

KATARÍNA ŽEŇUCHOVÁ*

Pramene mytologickej prózy na Slovensku (osobitosti žánru a mytologických konceptov)¹

ŽEŇUCHOVÁ, K.: Sources of Mythological Prose in Slovakia (Specifics of Genre and Mythological Concepts). *Slavica Slovaca*, 57, 2022, No. 3, pp. 270-278 (Bratislava).

The author of the study points out the state of research of genres in mythological prose in Slavic scientific discourse, mainly in the field of theoretical issues, the publication of source material, and in the field of classification and ethno-linguistical aspects. She confronts outcomes of non-Slovak research with the situation in Slovak folkloristics. Attention is given especially to the issue of terminology of folk text genre classification. These folk texts shed light on the subject of human contact with the surreal world. Author points to the ambiguity of the genre classification of this type of folklore text, which causes researchers considerable problems beyond the boundaries of folklore research.

Mythological prose, genre classification, folkloristics, religious studies, ethnolinguistics, problems with terminology.

Základom sujetovej línie ústne šírených folklórnych rozprávání patriacich do komplexu mytologickej prózy je opis zážitku o kontakte človeka s bytosťami alebo javmi, ktoré rozprávač považuje za nadprirodzené, mystické, neobyčajné. Udalosti opisované v textoch mytologickej prózy nemožno vysvetľovať a interpretovať prostredníctvom racionálneho poznania alebo empiricky overenou skúsenosťou človeka, ale cez systém ľudovej viery, magických a poverových kultúrnych kódov. Opisy nezvyčajných zážitkov v mytologických rozprávaniach vzbudzujú špecifické emócie strachu či údivu – na strane rozprávača i na strane poslucháčov, čo nepochybne súvisí aj so štruktúrou a funkciou folklórneho textu tohto typu. Špecifický sujet textov, nezvyčajné bytosti pochádzajúce z ireálneho sveta, spolu s takmer vždy prítomným odkazom na skutočný zážitok, ktorý navodzuje dôveryhodnosť prezentovaného javu, sú súčasťou celého radu osobitostí folklórnych textov mytologickej prózy.

Vo folkloristike pod súhrnným pojmom *mytologická próza* (resp. *démonologická próza*) rozumieme také folklórne prozaické žánre, ktoré zachytávajú kontakty dvoch svetov – reálneho a ireálneho, nadprirodzeného, kontakty človeka s neznámou bytosťou, neobyčajným zážitkom. Pre bádateľov v oblasti folkloristiky, etnolingvistiky či religionistiky sú zaujímavé tým, že obsahujú informáciu o svetonázore spoločenstva, o systéme viery, o bytostiach a javoch, ktoré presahovali hranice poznaného, osvojeného, bezpečného priestoru reálneho sveta. Folklórne žánrov z okruhu mytologickej prózy sú doteraz aktívnou súčasťou rozprávačskej tradície, pravda, v historickom vývine od najstarších čias do súčasnosti prešli transformáciou, či už v rovine sujetu alebo systému obraznosti. Mytologická próza má svoje korene v obradovej tradícii, v rozličných zákazoch, príka-

* Doc. Mgr. Katarína Žeňuchová, PhD., Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, v.v.i., Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava, katarina.zenuchova@savba.sk.

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0133/21 *Obraz sveta a človeka v démonologických naratívoch. Štruktúrne-sémantický výskum démonologických povestí* a projektu APVV 18-0032 *Mytologické predstavy o svete v naratívnych prameňoch na Slovensku v systéme slovanských jazykových a kultúrnych vzťahov*.

zoch fungujúcich v spoločnosti, v poverových praktikách, ktoré sú reflektované v širokej škále folklórnych žánrov (rozprávky, legendy, povesti, zarietania, zaklínania, príslovia, porekadlá a i.).

Ide o rozsiahly a značne diferencovaný (tematicky, žánrovo, štruktúrno-sémanticky) výskumný materiál, preto sa už niekoľko desaťročí slovanská folkloristika (najmä ruská) zaoberá otázkami žánrových špecifik, poetiky, života a vývinu textov mytologickej prózy, ktorými sa odlišujú od tzv. rozprávkovej prózy. Doterajší teoretický výskum v tejto oblasti sa sústreďuje najmä v prostredí ruskej folkloristiky v prácach A. N. Azbeleva,² L. N. Vinogradovovej,³ E. V. Pomerancevovej,⁴ V. P. Zinovjeva,⁵ E. E. Levkijevskej,⁶ I. A. Razumovovej⁷ a iných. Ruka v ruke s riešením teoretických otázok sa v slovanských krajinách napredovalo i vydávanie pramenných materiálov mytologickej prózy od 80. rokov 20. storočia, zároveň sa vypracovávali klasifikačné systémy a vznikali i encyklopedické práce zamerané na vybrané aspekty mytologickej prózy. Postupne boli sprístupňované edície prameňov mytologickej prózy venované niektorej z mytologických bytostí, prípadne zborníky zahrňujúce texty niektorej etnickej tradície,⁸ slovníky mytologických bytostí,⁹ katalógy démonologických motívov,¹⁰ komparatívne práce o výskume mytologických systémov

² Azbelev, S. N.: Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров. Т. 10. Москва – Ленинград: Издательство Наука, 1966, с. 176-195; Azbelev, S. I.: Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров). In: Славянский фольклор и историческая действительность. Москва – Ленинград: Издательство Наука, 1965, с. 5-25.

³ Виноградова, Л. Н.: Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Москва: Издательство Индрик, 2000, 432 с.; Виноградова, Л. Н.: Былички и демонологические поверья: границы фольклорного текста. In: Живая старина, 2004, ч. 1, с. 10-14.

⁴ Померанцева, Э. В.: Мифологические персонажи в русском фольклоре. Москва: Издательство Наука, 1975, 194 с.; Померанцева, Э. В.: Русская устная проза. Сост. В. Г. Смолинский. Москва: Просвещение, 1985, 271 с.

⁵ Зиновьев, В. П.: Жанровые особенности быличек. Иркутск, 1974.

⁶ Левкиевская, Е. Е.: Быличка как речевой жанр. In: Архилова, А. С. – Гистер, М. А. (ed): Кирпичики: фольклористика и культурная антропология сегодня. Сб. статей в честь 65-летия С.Ю. Неклюдова и 40-летия его научной деятельности. Москва: РГГУ, 2008, с. 341-363.

⁷ Разумова, И. А.: Сказка и быличка. (Мифологический персонаж в системе жанра). Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 1993, 108 с.

⁸ Podrobný prehľad slavistických prác venovaných problematike spracovania slovanskej mytológie do roku 2000 pozri napr. v práci L. N. Vinogradovovej: Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян, с. d., s. 11-12. Na tomto mieste uvádzame niektoré z nich: Зиновьев, В. П.: Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1987, 400 с.; Криничная, Н. А.: Легенды. Предания. Бывальщицы. Москва: Современник, 1989, 287 с.; Шумов, К.: Былички и бывальщицы: старозаветные рассказы, записанные в Прикамье. Перм.: Книжное издательство, 1991, 410 с.; Черепанова, О. А.: Мифологические рассказы и легенды Русского Севера. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996, 212 с.; Виноградова, Л. Н. – Левкиевская, Е. Е.: Народная демонология Полесья. Т. 1-4. Москва: Издательский дом Языки славянских культур, 2010, 2012, 2016, 2019, 648 с., 800 с., 832 с., 832 с.; poľské pramene: Simonides, D.: Ślaski horror o diablach, skarbnikach, utopcach i innych strachach. Katowice: Nowik, 1984, 144 s.; Gerlich, M. G.: Strachy: W kręgu dawnych śląskich wierzeń. Katowice: Wydawnictwo: Ślaski Instytut Naukowy 1989, 290 s.; Baranowski, B.: W kręgu upiorów i wilkołaków. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 323 s.; Peřka, L. J.: Polska demonologia ludowa. Warszawa: Replika, 1987; z bulharských prác: Георгиева, И.: Българска народна митология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ 1993, 402 с.; Баева, В. (отг. ред.): Змей, змеица, лама и хала. Сборник с фолклорни текстове. София: Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей БАН, 2016, 574 с.; srbské: Zečević, S.: Mitska biča srpskih predanja. Beograd: „Vuk Karadžić“, 1981, 223 s.; macedónske: Вражиновски, Т.: Народна демонологија на Македонците. Скопје-Прилеп, 1995, 164 с.

⁹ Новичкова, Т. А.: Русский демонологический словарь. Санкт-Петербург: Петербургский писатель, 1995, 639 с.; Славянская мифология: Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. Москва: Международные отношения, 2002, 512 с. a iné.

¹⁰ Айвазян, С. – Якимова, О.: Указатель сюжетов русских быличек а бывальщин о мифологических персонажах. In Померанцева, Э. В.: Мифологические персонажи в русском фольклоре. Москва: Издательство Наука, 1975, с. 162-182; Зиновьев, В. П.: Указатель сюжетов сибирских быличек и бывальщин. In Леонова, Т. Г. (ред): Локальные особенности русского фольклора Сибири. Новосибирск: Наука, 1985, с. 62-76; Luffer, J.: Katalog českých démonologických pověstí. Praha: Academia, 2014, 238 s. a iné.

slovanských tradícií¹¹ ale aj práce etnolingvistov zamerané na osobitosti démonologickej lexiky.¹² Výsledky výskumov naznačujú, že súčasná slovanská folkloristika disponuje širokou škálou vydávaných pramenných textov i teoretických prác, hoci pri ich štúdiu prichádzame k záveru, že doteraz nevznikol klasifikačný systém motívov mytologickej prózy, klasifikačný systém mytologických bytostí, ktorý by nemal slabé stránky. Rovnako folkloristi často upozorňujú i na chýbajúcu terminológiu, ktorá by uspokojivo a najmä presne vymedzila objekty mytologickej prózy.

V slovenskej folkloristike je však situácia vo výskume mytologickej prózy diametrálne odlišná. V štúdiu zameriame pozornosť na históriu zaznamenávania folklórnych textov mytologickej prózy na Slovensku a pokúsime sa poukázať na problémy, s ktorými sa bádatelia tohto okruhu slovenskej slovesnej tradície v súčasnosti stretávajú.

Od počiatku záujmu o folklórnu tradíciu na Slovensku, teda prevažne od čias národného obrodovania, sa informácie o mytologických a poverových systémoch zaznamenávali a skúmali v oblasti etnografie ako súčasť ľudových zvykov a obradov, v oblasti folkloristiky ako súčasť rozprávačskej tradície. K tomuto tematickému okruhu patrí rozsiahly i žánrovo veľmi rozmanitý materiál, ktorý je na jednej strane v autenticknej rozprávačskej tradícii podnes značne frekventovaný, na druhej strane formou, štruktúrou a funkciou veľmi rôznorodý a nie vždy spĺňa vysoké ambície na estetickú stránku textu. Na margo histórie zaznamenávania démonologických naratívov možno povedať, že v osvietenskom období, ktoré je charakteristické snahou o racionálne vyvrátenie povier, sa v mnohých publikáciách (napr. kalendáre, knižky ľudového čítania) určených na šírenie osvety môžeme stretnúť s mytologickými naratívami, ktoré slúžili skôr ako exemplá na odvrátenie tradičného spoločenstva od týchto praktík. Juraj Fándly, autor ľudovýchovných prác prvej fázy národného obrodovania, sa usiloval presadzovať v spôsobe života slovenských sedliakov racionálne názory tak, že často poukazoval na známe a frekventované povery a ich negatívne dôsledky.¹³ V druhej fáze národnoobrodenského hnutia (od polovice 19. storočia) boli naratívy s démonologickou a poverovou látkou vydávané aj ako súčasť súborov folklórnych rozprávok a povestí, hoci sa boj proti predkresťanským elementom ľudovej viery pokladal za nevyhnutnú súčasť šírenia osvety. Zberateľ ľudových tradícií, zvykov, obyčají a povier, Jozef Ľudovít Holuby, sa priamo vyjadroval k škodlivosti poverových praktík slovami: „*Kto má príležitosť poznať náš ľud, jeho zmysľovanie, zvyky a obyčaje, každý mi prisvedčí, že v ňom povier a čarov nielen neubúda, ale že čím viac sa rozmáha v ňom chudoba a žobrota a tým viac sa lapá aj toho zúfalého, ničomného prostriedkov – čarov.*“¹⁴ Najvýznamnejší slovenský zberateľ a vydavateľ rozprávok romantického obdobia, Pavol Dobšinský, v *Sborníku piesní, povestí, prisloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier*, v piatej kapitole s názvom *Obyčaje, povery a čary určitých dôb, ale rozličných predmetov a úkonov*, predkladá povery viažuce sa na kalendárne zvyky, ktoré sa podľa jeho slov dotýkajú každého významného dňa v roku.¹⁵ O šesť rokov po vydaní zborníka vydáva Pavol Dobšinský *Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské*, kde sa už venuje aj zvykom a poverám

¹¹ Porovnávací výskum slovanských tradícií zahŕňa popri iných prácach etnolingvistický slovník *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*. Moskva: Международные отношения, 1995, t. 1; 1999, t. 2; 2004, t. 3; 2009, t. 4; 2012, t. 5.

¹² Толстой, Н. И.: *Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва: Индрик, 1995. 512 s.

¹³ Fándly, J.: *Pilní domajši a poľní hospodár*. I. Zost. Majtán, M. – Nižnanský, J. – Majtánová, M. – Tibenský, J. Bratislava: Tatran, 1990. 517 s.

¹⁴ Holuby, J. E.: *Národopisné práce*. Zost. J. MJARTAN. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1958, s. 290.

¹⁵ Dobšinský, P.: *Sborník slovenských národných piesní, povestí, prisloví, porekadiel, hádok, hier, obyčajov a povier*. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská, 1874.

viazucim sa na životný cyklus, pozornosť venuje aj démonologickým bytostiam.¹⁶ Folklorne texty mytologickej prózy nájdeme aj vo vydaní Dobšinského slovenských ľudových rozprávok.¹⁷ Koncentrovanejšie sa začínajú objavovať texty tohto typu od posledných desaťročí 19. storočia, a to najmä vďaka zberateľskému záujmu J. L. Holubyho (z Bošáckej doliny), Štefana Mišíka (zo Spiša), Sama Cambela (východné a stredné Slovensko). Najmä *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* a časopis *Český lid* prinášajú od konca 19. storočia súbory povier a textov mytologickej prózy z územia Slovenska. O určitej systematickosti a pomernom zastúpení žánrového systému v slovenskej rozprávačskej tradícii možno hovoriť najmä v súvislosti s wollmanovskou zberateľskou akciou z medzivojnového obdobia;¹⁸ démonologické naratívy a zápisy povier vzhľadom na ich životaschopnosť, rozšírenosť a popularitu si našli stabilné miesto v regionálnych vlastivedných monografiách. Za zmienku stojí i výber folklorných textov Jána Michálka *Na križných cestách*¹⁹ z roku 1991, kde zostavovateľ v záverečnej štúdii upozorňuje na problémy, s ktorými sa slovenská folkloristika v tomto výskumnom okruhu stretáva.

Jedným z nich je skutočnosť, že doposiaľ neboli mytologické rozprávania na Slovensku systematicky spracovávané a klasifikované. Dalším problémom pri výskume je terminologická nejednotnosť a nejasnosti žánrového vymedzenia textov. Dôvodom tohto terminologického problému možno byť viaceré: ide o pramenný materiál značne rozsiahly a diferencovaný, ktorý vypovedá o bytostiach zo sveta tzv. nižšej mytológie – o démonologických bytostiach, o poverových predstavách, kde sa reflektuje systém ľudovej viery (povier), ale často sú to aj reálne existujúce postavy z reálneho sveta obdarené nadprirodzenými vlastnosťami (vedmy, strigy, bosorky...), alebo vracajúci sa mŕtvy. Slovenská folkloristika podnes nedoriešila problém pomenovania žánrovo rôznorodnej skupiny týchto textov, čo vyústilo do terminologickej nejednotnosti (*poverové rozprávanie*, *poverová povest'*, *poverová poviedka*, *démonologická rozprávka* a pod.), hoci sa príležitostne táto otázka v slovenskej folkloristike oživovala. Druhou osobitosťou folklorných mytologických textov, ktorá je spojená aj s problémom zaradenia k žánrovej skupine, je, že skúsenosť vyrozprávaná v textoch mytologickej prózy je považovaná za reálnu, autenticky prežitú. Tým sa jednoznačne tieto žánre diferencovali od žánru folklornej rozprávky.

V slovenskej folkloristickej literatúre sa stretávame s viacerými postupmi a prístupmi žánrového triedenia tohto materiálu, kde môžeme vidieť prevažne dve tendencie, a to chápanie slovenského materiálu v užšom vymedzení ako rozprávky (démonologické rozprávky) inokedy v rámci širšieho vymedzenia folklornej prózy vo väzbách na rozličné žánre ľudovej prózy (povest', rozprávanie, legenda, poviedka, rozprávanie).²⁰

¹⁶ Dobšinský, P.: Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské. Turč. Sv. Martin: Knihlačiarsky účastinársky spolok – nákladom vydavateľa, 1880, s. 113-118.

¹⁷ Dobšinský, P.: Prostonárodné slovenské povesti. Usporiadal a vydáva Pavel Dobšinský. Turčiansky Svätý Martin: Knihlačiarsky účastinársky spolok, 1880-1883, 8 zôsitov, 766 s.

¹⁸ Všetky zozbierané texty sú archivované v Ústave etnológie SAV v Bratislave v osobitnom archívnom fonde. S odstupom polstoročia vyšiel trojväzkový výber z textov wollmanovského zberu, ktoré na vydanie pripravila Viera Gašparíková a Božena Filová. (Slovenské ľudové rozprávky. 1. Západné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928-1947. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. B. Filová – V. Gašparíková. Bratislava: Veda 1993. 767s.; Slovenské ľudové rozprávky. 2. Stredné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928-1947. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašparíková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda, 2002. 1075 s.; Slovenské ľudové rozprávky. 3. Východné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928-1947. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašparíková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda, 2004. 872 s.

¹⁹ Michálek, J. (zost.): Na križných cestách. Poverové rozprávanie slovenského ľudu. Bratislava: Tatran, 1991, 156 s.

²⁰ O tom pozri Michálek, J.: Poverové rozprávanie v našom folklóre. In Michálek, J. (zost.): Na križných cestách, c. d., s. 140.

V chronologickom slede uvedieme históriu žánrového zaradenia mytologických naratívov v základných klasifikáciách ľudovej prózy v slovenskej folkloristike. Nemožno obísť prvú klasifikáciu slovenskej ľudovej prózy, ktorú predložil Jiří Polívka v 5-zväzkovom *Súpise slovenských rozprávok*.²¹ Keďže v Polívkovom triedení dominoval predovšetkým tematický princíp, texty démonologickej prózy nájdeme aj v 4. aj v 5. zväzku medzi rozličnými žánrami, raz ako strašidelnú povesť, druhý raz ako rozprávku. Napríklad sužety o smrti nájdeme medzi rozprávkami, ale aj medzi povestiami, dokonca i medzi tzv. novelami a poviedkami z obecného života (o navrátiťších nebožtíkoch).

Slovenský folklorista Andrej Melicherčík v práci *Slovenská vlastiveda*²² v roku 1943 na tento typ folklórnych rozprávání nezabúda a zaraďuje ich do kategórie: povesti s najrozličnejšími látkami, kde vystupujú smrťky, víly, škriatkovia, svetlonosi, mory, vodníci a iné bytosti. O niekoľko rokov neskôr (1959) A. Melicherčík v chrestomatii *Slovenský folklór* všetky žánre folklórnej prózy ako celok označuje pojmom rozprávka v tom najširšom zmysle slova (vrátane textov mytologickej prózy).²³ Pod pojmom rozprávka sa rozumeli všetky žánre ľudovej prózy (mimo malých žánrov), s čím sa v slovenskej folkloristike starších období stretávame pomerne často. Vychádzajúc z tohto ohraničenia rozlišuje rozprávky démonologické, fantastické, rozprávky o zvieratách a rozprávky legendy, rozprávky historické, rozprávky realistické, humoristické, satirické a anekdoty. A. Melicherčík pripomína, že otázka rozprávkových žánrov nie je ešte dobre rozpracovaná a jeho klasifikáciu treba vnímať ako podmienenú.²⁴ Za úplne osobitnú skupinu prozaického folklóru považuje rozprávanie zo života – spomienkové rozprávanie alebo memoráty, ktoré do svojej chrestomatie v roku 1959 vôbec nezaradil. Toto rozhodnutie zdôvodňuje faktom, že nie je ešte v slovenskej folkloristike dostatočne spracované a že memoráty nemožno považovať za rozprávky v pravom zmysle slova, ide skôr o živý slovesný materiál v tvorivom procese.²⁵ V roku 2004 V. Gašpariková uvádza, že sa tento žánr nepresne považuje v slovenskej folkloristike za tzv. netradičnú prózu.²⁶ Práve do skupiny memorátov by sme mohli zaradiť množstvo mytologických naratívov, pretože sa často viažu na autentický životný zážitok rozpráväča alebo niekoho iného z jeho okolia. Na myšlienky A. Melicherčíka v tematickom triedení a žánrovom zaradení mytologickej prózy nadviazala V. Gašpariková v roku 1968 v práci *Československá vlastiveda*.²⁷

Ak konfrontujeme A. Melicherčíkovu charakteristiku démonologických rozprávok z roku 1959, zisťujeme, že oproti staršej klasifikácii z roku 1943 upúšťa od zaradenia démonologických naratívov k povestiam, čo možno vysvetliť tou skutočnosťou, že pre celý komplex folklórnej prózy využíva termín rozprávka. A tak rozsiahly a rôznorodý folklórny materiál o stretnutiach človeka s nadprirodzenou bytosťou – o vílach, vodníkoch, škriatkoch, zmokoch, o pikulíkovi, o morách, upíroch a vampíroch, o vlkodlakoch, svetlonosoch a pod., označuje pod súhrnný pojem démonologické rozprávky. Za súčasť démonologických rozprávok považuje sužety o domácich duchoch, zmokoch a škriatkoch, ktorí prinášajú osobný prospech, ale aj o takých bytostiach, ktoré zdraviu alebo majetku škodia, napr. grollice, mory, smrťky, svetlonosi. Medzi démonologické rozprávky

²¹ Polívka, J.: *Súpis slovenských rozprávok*. 1-5. Turčiansky Svätý Martin : Matica slovenská, 1923, 1924, 1927, 1930, 1931.

²² Melicherčík, A.: *Slovenský folklór*. Slovenská vlastiveda. 2. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1943, s. 299.

²³ Melicherčík, A.: *Slovenský folklór*. Chrestomatia. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959, s. 174.

²⁴ Melicherčík, A.: *Slovenský folklór*. Chrestomatia, c. d., s. 175.

²⁵ Melicherčík, A.: *Slovenský folklór*. Chrestomatia, c. d., s. 173.

²⁶ Gašpariková, V.: *Slovenská rozprávka v ľudovom podaní*. In: *Slovenské ľudové rozprávky*. 3. Východné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928–1947. Zapisali poslucháči Slovanského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašpariková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda, 2004, s. 594.

²⁷ Gašpariková, V.: *Československá vlastiveda*. III. Lidová kultura. Praha: Orbis, 1968, s. 614-615.

zaradil aj tie, ktoré sa viažu na osoby pochádzajúce z reálneho sveta, obdarené zvláštnymi schopnosťami – čarodeji, bosorky, veštcí, vedomkyne. Osobitne vyčleňuje tematickú skupinu textov o netradičných zážitkoch s nespokojným mŕtvym. Naratívy o čertoch, ako stelesnení zla, pokušenia, hriešneho života a hlúposti podľa A. Melicherčika inklinujú aj k čarovným rozprávkam, niektoré k legendám, iné sú humoristické. Napriek tomu, že A. Melicherčík texty mytologickej prózy vidí ako súčasť celého komplexu rozprávok, upozorňuje aj na ich špecifiká. Za spoločný prvok démonologických rozprávok považuje A. Melicherčík svojrázny spôsob podania, od čoho do značnej miery závisí aj ich forma. S výnimkou veľkej časti rozprávání o čertoch sa všetky tieto narácie podávajú ako skutočné, autenticky zažité príbehy. K vierohodnosti prispieva priame svedectvo rozprávača v texte – buď to sám zažil, alebo to počul od niekoho, kto to zažil. Z formálneho hľadiska ich ďalej spája aj neustálenosť, nekanonizovanosť formy. Považuje ich preto za nesujetné. Tematické triedenie tohto typu naratívov, ktoré sa pridržal aj A. Melicherčík, prináša samozrejme vzhľadom na povahu folklórneho materiálu viacero úskalí. Neobmedzujú sa na jednu žánrovú skupinu, postavy veštcov, čarodejníkov, stríg, bosoriek stretávame v čarovných rozprávkach, tu vystupujú lež v epizodických úlohách a ich funkcia je iná ako v démonologickom naratíve. Rovnako je to s obrazom čerta, s ktorým sa môžeme stretnúť naprieč všetkými rozprávačskými žánrami.

Z prác A. Melicherčika vychádzali mladší slovenskí folkloristi, ako je Milan Leščák či Mária Kolečányi-Kosová. Milan Leščák vo svojom spoločnom diele s českým folkloristom Oldřichom Sirovátkom *Folklor a folkloristika* z roku 1982,²⁸ ktoré doteraz slúži ako základná študijná literatúra pre študentov v okruhu folklórnych druhov a žánrov, vníma narácie o nadprirodzených bytostiach a úkazoch ako veľmi rozšírený a bohatý žáner tradičného rozprávačského folklóru. Uvádzajú, že sa obyčajne v slovenskej folkloristickej praxi nazývajú démonologické alebo poverové poviedky alebo povesti, ojedinele sa vyskytujú aj termíny verské, strašidelné poviedky, ktoré spolu s historickými a miestnymi povestiami tvoria širší okruh povestí.²⁹ Vo svojom ďalšom uvažovaní o tejto skupine folklórnych textoch sa prikláňajú k názoru, že ide o osobitnú skupinu folklórnych, lebo majú špecifické námětové, výrazové a prednesové vlastnosti. V rámci zaradenia k povestiam, v porovnaní s historickými a miestnymi povestiami sa v nich totiž uplatňuje subjektívnejší a emocionálnejší spôsob podania.³⁰ Za diferencujúci faktor, ktorý mytologické naratívy vymedzuje voči rozprávkam, považuje vzťah rozprávača a recipienta k pertraktovaným javom a sujetom. Kým rozprávka je interpretovaná ako fikcia, dej či postavy poverovej poviedky sa prijímajú ako skutočné, čo sa v rovine formálnej výstavby textu dosahuje pomocou verifikujúcich výrokov. Pod žánrové označenie poverové poviedky M. Leščák a O. Sirovátka začleňujú aj texty spomienkového charakteru bez dejového jadra a ustálenej štruktúry v podobe etnografickej informácie, uvádzajú príklad výpovede respondentky o nepokrstených deťoch: „*Vraveli, že v jarku dieťa plakávalo, ale ja som ho nepočula nikdy. To medzi Horným Dačov Lomom, volakedy to bol Horný Dačov Lom, taká záhrada jesto, takie priestranstvo, takže tam o polnoci plakávalo volakó dieťa. Že to viacej tak počuli. Ale ja neviem, ja som to nepočula nikdy.*“³¹

Klasifikácia M. Leščáka a O. Sirovátka sa pomerne jasne vymedzuje proti zaradeniu démonologických naratívov k miestnym a historickým povestiam práve na základe opozície objektívnosť a subjektívnosť interpretácie skutočnosti, a tak zotrvávajú na označení poverová poviedka s tým, že texty tohto typu tvoria širší okruh povestí. V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť, že česká a slovenská folkloristika na podnet Andreja Melicherčika dlho využívala rozdelenie povestí

²⁸ Leščák, M. – Sirovátka, O.: *Folklor a folkloristika*. Bratislava: Smena, 1982. 263 s.

²⁹ Leščák, M. – Sirovátka, O.: *Folklor a folkloristika*, c. d., s. 186.

³⁰ Leščák, M. – Sirovátka, O.: *Folklor a folkloristika*, c. d., s. 187.

³¹ Leščák, M. – Sirovátka, O.: *Folklor a folkloristika*, c. d., s. 190.

na tzv. povesti v užšom zmysle (miestne a historické) a na poverové poviedky, ktoré boli síce vnímané ako súčasť povestí v širšom zmysle, ale nazeralo sa na ne ako na osobitnú skupinu.³²

Mária Kolečányi-Kosová v roku 1986 vo svojej klasifikácii slovesných žánrov folklórnu prózu rozdeľuje takto: rozprávky (čarodejná, dobrodružná, novelistická), legendy, bájky, povesti (etiologické, démonologické, historické), humorné poviedky, anekdoty, príslovné výroky, hádanky, ľudové divadlo.³³ M. Kolečányi-Kosová pripomína, že teória povesti nie je v slovenskej folkloristike dopracovaná, čo je aj dôsledkom neustálenosti druhov povestí. Pri určení typológie slovenských povestí je dôležitá genéza vzniku povestí. Podľa M. Kolečányi-Kosovej z neobyčajného zážitku vznikajú démonologické povesti, impulzom k vzniku historickej povesti je objektívna udalosť a výsledkom objektivizácie predmetnej reality sú etiologické povesti³⁴ Podobne i Viera Gašparíková sa prikláňa k názoru, že folklórne naratívy o stretnutí človeka s mytologickou bytosťou patria k širšiemu okruhu povestí, ale na ich užšie označenie využíva atribút poverové. Celú skupinu povestí stratifikuje na miestne, historické, poverové a etiologické.³⁵

Na základe uvedeného historického prehľadu názorov na žánrové zaradenie mytologických naratívov možno zhrnúť, že slovenská a rovnako i česká folkloristika dnes vníma folklórny text s mytologickými a démonologickými prvkami ako súčasť širšieho okruhu povesti. K poverovému žánru tak patria tematické podskupiny miestnych a historických povestí, etiologické povesti a poverové povesti. Svedčí o tom i Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, kde sa naratívy o stretnutí človeka s nadprirodzenou bytosťou zahrnujú pod termínom démonologická povesť, ale ako ekvivalentné a rovnocenné sa uvádzajú aj iné označenia doteraz využívané v slovenskej folkloristike – démonologické rozprávky, poverové poviedky, poverové rozprávania.³⁶

Slovenská folkloristika nemá ustálené terminologické označenie pre okruh naratívov s mytologickým obsahom, čo sa ako problematické ukázalo aj za hranicami vednej disciplíny. V roku 2000 zaznamenávame úsilie slovenských religionistov pod vedením Milana Kováča sprístupňovať a systematizovať súčasné zbery folklórnych mytologických rozprávání z územia Slovenska. V publikácii *Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim* predstavil výsledok zberu ľudových démonologických rozprávání, uskutočneného v oblasti horného Gemera.³⁷ Zber týchto príbehov prebiehal v rámci projektu *Poverové a magické rozprávania na slovenskom vidieku*, ktorého výsledkom je databáza textov Katedry porovnávacej religionistiky na Univerzite Komenského v Bratislave.³⁸

Rozprávania, ktoré sa stali súčasťou spomenutej publikácie, predstavujú výber najlepších narácií zaznamenaných autentických príbehov, osobných zážitkov a skúseností obyvateľov niekoľkých obcí daného regiónu. Zostavovateľ výberu, Milan Kováč, ako odborník v oblasti religionistiky, narazil na niekoľko, zdá sa, neriešiteľných problémov. Jedným z nich je problém klasifikácie a triedenia textov mytologickej prózy, ale s tým zápasí každý bádateľ, ktorý chce priniesť premyslenú a univerzálnu štruktúru triedenia folklórneho materiálu takého špecifického charakteru. Druhým je

³² Luffeř, J.: Katalog českých démonologických povestí, c. d., s. 8.

³³ Kolečányi-Kosová, M.: Slovenský folklór (náčrt vývinu a žánrovej skladby). In: Národopisné informácie, 1986, č. 2, s. 5-49.

³⁴ Kolečányi-Kosová, M.: Slovenský folklór (náčrt vývinu a žánrovej skladby), c. d., s. 25, 26.

³⁵ Gašparíková, V.: Slovenská rozprávka v ľudovom podaní. In: Slovenské ľudové rozprávky. 3. Východné Slovensko. Výber zápisov z rokov 1928-1947. Zapisali poslucháči Slovenského seminára Univerzity Komenského pod vedením prof. PhDr. Franka Wollmana. Ed. a ved. red. V. Gašparíková, výber a poznámky pripravila B. Filová. Bratislava: Veda, 2004, s. 593-594.

³⁶ Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1., 2. Bratislava: Veda 1995. Dostupné online na: <https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/demonologicke-povesti/>; [cit. 2021-12-05].

³⁷ Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim. Zostavil, úvod, komentáre a záverečné štúdiu napísal Milan Kováč. Brdárka: o.z. RADZIM, 2004, 191 s.

³⁸ Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim, c. d., s. 6.

problém terminologickej nejasnosti a neustálenosti žánrového vymedzenia veľkého okruhu rôznorodých textov, čo v zásade do značnej miery sťažovalo prípravu edície.

Milan Kováč v otázke žánrového označenia vidí podstatu problému v nejasne zadefinovanej kategórii „povera“, od ktorej je motivovaná terminológia pre žánrovú ukotvenosť tejto skupiny textov, ako sú napr. poverové rozprávania, poverové poviedky, poverové povesti.³⁹ Vo vedeckom diskurze slovenskej folkloristiky sa popri týchto termínoch využíva aj alternatívne označenie démonologická povesť, démonologická rozprávka, démonologické rozprávanie. Adjektívu démonologický by sme v prípade termínu, ktorý by mal zahrnúť celú škálu folklórnych textov, by sme rovnako mohli vytknúť jeho neúplnosť. Nie vždy vo folklórnom texte mytologickej prózy máme dočinenia s démonickou bytosťou, završuje ide o obdareného človeka z reálneho sveta (veštec, vedma, čarodej...) alebo nevšednú skúsenosť mimo sveta démonov.

Práve tieto otázky predstavujú neuralgický bod, ktorého riešenie zaiste patrí do kompetencie odborníkov – folkloristov. Milan Kováč v spomínanej zbierke *Zlatý Baran* uverejnil záverečnú štúdiu, ktorú nazval príznačne *Bádanie o poverách na rázcestí*.⁴⁰ Štúdiá M. Kováča približujúca teoretické a terminologické problémy bádania povier a poverových rozprávání mala otvoriť medziodborovú diskusiu k problému klasifikácie mytologickej prózy a spresniť terminologické vymedzenie žánru – *poverové rozprávanie*, *poverová poviedka*, *poverové podanie*, ktoré je v slovenskej folkloristike najzaužívavejšie. Na stránkach Etnologických rozpráv v roku 2005 prebehla odborná diskusia, do ktorej sa zapojili T. Bužeková, Z. Panczová a J. Zajonc.⁴¹

M. Kováč navrhoval vyhnúť sa používaniu pojmu *povera* (a od neho odvodených žánrových označení *poverové rozprávanie*...) vo vedeckom slovníku práve kvôli ideologickým zaťaženému obsahu pretrvávajúcemu od obdobia osvietenstva, keď sa pojmom *povera* označovali náboženské alebo magické predstavy či úkony, ktoré boli iracionálne, archaické, nesprávne, naivné, primitívne atď. Riešenie, aké ponúka autor, je zúženie pojmu *povera* „tradičné vyjadrenia, ktoré majú podmienky a následky,“ odporúča zaviesť termín *súverie*, ktorý má oddeliť náboženskú vieru (vrátane jej ľudových prejavov) od viery v iné bytosti (démonologické).

Diskusia o bádani o poverách síce nepriniesla definitívne riešenie, ale prispela podnetnými úvahami, ktoré by sa mohli stať základom ďalšieho uvažovania. Ukazuje sa, že najvhodnejším riešením na ceste k zjednoteniu a ustálenie terminológie by azda bolo rozhodnúť sa pre jeden z termínov, ktoré slovenská folkloristická prax ponúka – démonologické povesti (?) démonologické rozprávky (?) poverové poviedky (?) poverové rozprávania (?) poverové povesti (?). V každom z nich by sme mohli vidieť určité slabiny a rezervy. Temer žiaden z pojmov nie je jednoznačný a bezproblémový. Adjektívum *poverové*, ktoré je odvodené od príliš vágneho a ideologicky zaťaženého termínu *povera*, nepokrýva celú skupinu rozprávání. Adjektívum *démonologický* takisto nezahŕňa všetky texty – nie vždy ide v démonologických naratívoch o stretnutie človeka s démonickou bytosťou – niekedy sa rozpráva o zvláštnom nevysvetliteľnom nadprirodzenom zážitku. Ak si všimneme druhú časť terminologického označenia, ktoré bližšie odkazuje na príslušnosť folklórnych textov k žánru, rovnako by sme každému z ponúknutých termínov našli dajakú slabinu. Folklórne texty o stretnutí s iracionálnym zážitkom presahujú viaceré žán-

³⁹ Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim, c. d., s. 182.

⁴⁰ Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim, c. d., s. 181-186.

⁴¹ Bužeková, T.: Veriť alebo neveriť? In: Etnologické rozpravy, 2005, roč. 12, č. 1, s. 131-135; Panczová, Z.: Kam patria čierne mačky? Terminologicko-klasifikačné dilemy nadprirodzena. In: Etnologické rozpravy, 2005, roč. 12, č. 1, s. 136-141; Zajonc, J.: Medzi folkloristikou a porovnávacou religionistikou alebo od poverového rozprávania k ľudovej viere. In: Etnologické rozpravy, 2005, roč. 12, č. 1, s. 142-145; KOVÁČ, M.: Problémy s poverami (alebo podľačovanie recenzentom). In: Etnologické rozpravy, 2005, roč. 12, č. 1, s. 146-152.

rové skupiny (rozprávka, legenda, povest', spomienkové rozprávanie), ide o materiál žánrovo diferencovaný. Ak chceme obsiahnuť celý komplex rôznorodých textov, možno by bolo vhodné siahnúť po substantíve s hyperonymickým významom, a to rozprávanie, prípadne naratív.

Uvedomujeme si, že zväčša ide o problémy, ktoré sa doposiaľ nepodarilo vždy uspokojivo vyriešiť ani v zahraničných folkloristikách. Terminologickým problémom vo vzťahu k textom mytologickej prózy čelia aj folkloristi v iných krajinách. Rezonujú otázky o spochybniteľnosti zaradenia niektorých textov mytologickej prózy k folklórnym textom, nie vždy sú jasné hranice žánrov, otvára sa problém klasifikácie textov v závislosti od povahy materiálu a pod. Svedčí o tom množstvo vedeckých prác ruských kolegov, ktorí podrobne rozpracovali systém ľudovej démonológie s premyslenou a optimálnou terminológiou.⁴² V porovnaní s ruskou folkloristickou terminológiou, kde sú pre rozličné žánrové vyjadrenia nerozprávkových mytologických sujetov zaužívané termíny, ako sú napr. быличка, бывальщина, демонологические поверья, суеверные рассказы, предписания, запреты, описания ритуальных практик, приметы...), v kontexte slovenskej folkloristiky chýbajú napr. ekvivalentné termíny pre *byličku*, *byvalščinu*. Vo folkloristikách západných (anglicky hovoriacich krajín) je možné využiť termíny *memorat* a *belief legend*, v slovenskej folkloristike nemáme taký široký a všeobecne prijímaný (neutrálny) termín, ktorý by adekvátne poslužil ako ekvivalent anglickému *belief*.

Popri iných významných genologických a katalogizačných prácach svetovej folkloristiky je v tomto smere vhodné poukázať na analogickú cestu hľadania termínu v prostredí českej folkloristiky. Český folklorista Ján Luffer predstavil klasifikáciu fondu českých naratívov o stretnutiach človeka s nadprirodzenými javmi.⁴³ Katalógu predchádzala jeho dizertačná práca, kde navrhol nový termín – *numinózna povest'*, ktorý sa mu zdal presnejším pre folklórne texty vychádzajúce z neobyčajného zážitku zo stretnutia s nadprirodzenou silou, ktorý vzbudzuje strach a rešpekt. Diskusia však ukázala, že odborníci by predsa uprednostnili zaužívané adjektívum *poverový* alebo *démonologický*. Potvrdilo sa, že zmena terminológie, ak má byť akceptovateľná a všeobecne prijatá, musí byť skôr postupná a nie príliš revolučná. Pri príprave knižného katalógu Ján Luffer upustil od adjektíva *numinózny* a zotrval na žánrovom označení *démonologické povesti*.

Riešenie problematiky základnej folkloristickej terminológie zaiste považujeme za naliehavé. Ak by sme zostali pri jestvujúcich zaužívaných pojmoch, východiskom by mohlo byť vypracovanie jasnej a exaktnej definície termínov, pričom je nevyhnutné klásť dôraz najmä na ich dôsledné dodržiavanie v praxi.

Sources of Mythological Prose in Slovakia (Specifics of Genre and Mythological Concepts)

Katarína Žeňuchová

Author of the paper focuses on the ambiguity of terminology in Slovak folkloristics in relation with genre classification of folk texts, which shed light on the subject of human contact with the surreal world. She points out the state of research of genre classification of mythological prose in Slavic scientific discourse and confronts the conclusions of other, non-Slovak research with outcomes of Slovak folkloristic research. Attention is given especially to the debatable issue of terminology of folk text genre classification. Historical overview of genre classification terminology given by the author in this paper alludes to multiple scientific approaches to classification of genres and themes in folk text. The study doesn't provide a definite solution to this problem, but points out ways towards finding the optimal solution.

⁴² Náčrt terminologických problémov v ruskej vedeckej praxi pozri napríklad v práci: Виноградова, Л. Н.: Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян, с. д., с. 14-15; Виноградова, Л. Н.: Былички и демонологические поверья: границы фольклорного текста. In: Живая старина, 2004, č. 1, с. 10-14.

⁴³ Luffer, J.: Katalog českých démonologických pověstí. Praha: Academia, 2014, 238 s.